

TÜRK ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ TƏFƏKKÜR FAKTORU

MUSTAFAYEV MƏHƏMMƏDƏLİ BAYRAM oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: türk təfəkkürü, Əhməd Yasəvi, fars ədəbiyyatı, təsəvvüf ədəbiyyatı, Həsənoğlu

Türk ədəbiyyatında ilk bədii nümunələr islam dininin qəbulundan əvvəl meydana çıxıb. Türklər islamı qəbul etdikdən, vahid mədəni məkana daxil olduqdan sonra birbaşa fars ədəbiyyatının təsiri altına düşüb. Yeni əsərlər əruz vəznində, fars ədəbiyyatı tərzində yazıldığı XI əsrdə Orta Asiyada yaranmağa başlayan klassik türk şeiri türklərin yaşadığı müxtəlif bölgələrdə geniş yayılıb. Türk bölgəsində Səlcuqların hakimiyyəti dövründə yaranan əsərlər haqqında çox az məlumat var. Bu əsərlərdən bizə məlum olanı ancaq XIII əsrə təsadüf edir. Monqol istilasından sonra türk coğrafiyasında maddi və mənəvi böhran genişlənib, nəticədə, təsəvvüf ədəbiyyatı yaranıb. Şərqdən gələn Yasəvi dərvişləri Əhməd Yasəvinin türkcə sofist şeirlərini türk coğrafiyasında yaymağa başlayıb.

Anadoluda, Rum elində, eləcə də azəri türklərinin yaşadığı coğrafi ərazilərdə türk mutəsəvvüfləri və şeyxləri ətrafına daha çox xalq kütləsi toplaşdı, xalq danışığı dilinə geniş yer verilib. Bu sahədə bizə məlum olan ilk fəaliyyət Mövlana Cəlaləddin Rumiyə və onun oğlu Sultan Vəlidə məxsusdur. Səlcuq dövrünün ilk bədii nümunələri onların əsərlərində qorunub-saxlanılıb. Bundan başqa, XIII əsrdə yaşayan Həsənoğlunun, Əhməd Faiqin, Səyyad Həməzayinin türk dilindəki əsərləri diqqəti cəlb edir. Həmin şairlər öz əsərlərini əruz vəznində yazır və İran şairlərini təqlid etməyə çalışırdılar.

Türk coğrafiyasındakı təsəvvüf cərəyanı yalnız təqlidi əsərlər meydana gətirmirdi, həm də sadə xalq danışığı dili ilə heca vəznində və xalq ədəbiyyatı üslubunda da əsərlər meydana çıxırdı. Nəticədə türkcə yeni bir şeir üslubu yarandı ki, bu prosesdə Əhməd Yasəvinin rolu böyükdür. Həmin məktəbi davam etdirən Yunis Əmrə XIV əsrdə türk şeirini yeni bir mərhələyə qaldırdı. Onun yaradıcılığı əsil milli sənət nümunələridir. Şairin bədii dili iki ünsürdən qaynaqlanırdı: Birincisi, islami növ Əflatuni ünsürü. İkincisi, dilini, şəklini, ədasını, vəznini meydana gətirən milli ünsürlər. Bu iki vəhdətin nəticəsində əsil türk bədii sənət nümunələri yaranmışdır. Bu səbəbdən onun yaradıcılığı bütün türk coğrafiyasında uzun müddət təsirini saxlamışdır.

XIII əsrdə fars ədəbiyyatının təsiri ilə türk coğrafiyasında Həsənoğlu, Zadini, Profani kimi sənətkarlar yetişmiş, musiqiyə, şəraba müraciətlə əsərlər yaranmışdır. Bizans saraylarının əyləncələrinə biganə qalmayan Səlcuqlu hökmdarlar həmişə şərablı, əyləncəli məclislər qururdular. Monqol istilasından sonra daha da qüvvətlənən bu ənənə didaktik amillərdən uzaq olan, eşqi və şərabi tərənnüm edən, bədii bir ideya güdən bir sənət əmələ gətirirdi. Bunun ilk təmsilçisi Xoca Dehhani idi. Şərq türklərində XII əsrdə inkişaf edən bu ənənənin Anadolu bölgəsində Dehhanidın əvvəl də mövcud olduğu təxmin edilir. Ona görə ki, Dehhaninin şeirləri dil cəhətdən təmiz, qüsursuz olduğu kimi, nəzm texnikası baxımından da mükəmməldir: “Azərbaycan dilində poeziyanın yaranması Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsr mərhələsinin əsas yeniliyi və mühüm nailiyyətidir. XIII yüzillikdə bir əsr ərzində İzzəddin Həsənoğlunun, Nəsir Bakuinin, Hümam Təbrizinin şeirləri, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poeması. Müəllifi məlum olmayan “Dastani-Əhməd Hərəmi”, məsnəvisi kimi Azərbaycan dilində müxtəlif janrlarda yaranmış bədii əsərlər farsdilli poeziyanı arxa plana keçirmişdir, Anadilli şeir orta əsr Azərbaycan poeziyasının əsas inkişaf istiqaməti, aparıcı bədii ifadə vasitəsi mövqeyinə çıxarmışdır”. [1]

Türklərin yaşadıkları ərazilərdə-Anadoluda, Rum elində və Qafqazda XIX əsrdə özünü göstərən ədəbi təkamül XV əsrdə də davam etmişdir. Osmanlı İmperiyasının və Səfəvilərin öz ərazilərini genişləndirdiyi dövrlərdə türk dili də elm və bədii yaradıcılıq dili kimi daha da təkmilləşmişdir. Hətta deyə bilərik ki, türk şairləri heç də fars şairlərindən geri qalmırdı. Həmin dövrdə elm adamlarını, şairləri hifz edib saxlayan üç böyük türk sarayı mövcud olub: Konyada Karamanoğullar, Kastomonuda Candaroğulları, Ədirnə və Bursada Osmanoğulları. Candaroğulları İsmayıl bəy, Osmanoğulları II Murad və Fateh şair və alimlərə böyük ehtiram göstərirdilər. Məsələn, həmin dövrdə fəaliyyət göstərən Demirtaş Paşa oğlu Umud bəy türkcə gözəl əsərlər yaradıblar.

Türk ədəbiyyatı XVII əsrdə də öz ənənələrini davam etdirib. Kırmda, Qahirədə, Bağdadda, Bəsrədə, Qafqazda, Anadoluda- böyük bir coğrafi məkanda, əsasən də şəhər mərkəzlərində türkcə yazan şairlərin sayə getdikcə artıb. Osmanlı ədəbi ləhcəsi həmin dövrdə təkcə imperatorluğun rəsmi dili deyildi, həm də elm və sənət dili kimi tanınırdı. İmperatorluğun şərq əyalətlərində azəri ləhcəsindən geniş istifadə olunurdu. Eyni zamanda həm osmanlı, həm də azəri ləhcəsində yeni əsərlər yaranırdı. Başqa bölgələrdə də bu iki ləhcədə-azəri və osmanlı ləhcəsində əsərlər yazılırdı. Mədrəsələr Bəsrədən Qahirəyə qədər imperatorluq ərazisində dini mədəniyyət mərkəzi hesab olunurdu. Türk dili və ədəbiyyatı mədrəsələrdə ərəb və fars ədəbiyyatı ilə eyni səviyyədə öyrədilirdi.

XVII əsr ümumtürk ədəbiyyatı heç də fars ədəbiyyatından geri qalmırdı. Həmin dövrdə qəzəl, qəsidə janrı daha da yalınlaşdı. Məsnəvi formasında yazan türk şairləri bu sahədə fars şairləri ilə rəqabətə girirdi. Cami ilə böyük klassiklər dövrü başa çatan fars ədəbiyyatı türk şairlərinin nəzərində artıq əvvəlki mənəvi nüfuzunu itirmişdi. Həmin mərhələdə Osmanlı və Səfəvi hakimiyyətinin təmsil və idarə etdiyi sünni-şiə mücadiləsi kimi, İran və Anadolu türkləri arasında bir sənət rəqabəti də davam edirdi. Bu dövrdə türk ədəbiyyatındakı məsnəvi mövzularının daha çox aşağı təbəqənin həyatından alındığını, təqlid və tərcümə dövrünün arxada qaldığını görürük.

Türk şairləri ərəb və fars sözlərindən istifadə edərək əruz vəznində əsərlər yazmaqla yanaşı, mövzu cəhətdən daha çox fərqlənməyə üstünlük verirdi. Bu dövrdə Nəfi türk ədəbiyyatında qəzəl-qəsidə yaradıcılığının öndə gedən sənətkarlarından hesab olunurdu. XVII əsrdə Anadoluda fəaliyyət göstərən ən böyük şairlərdən biri Nəfidir. O hələ cavanlığından fərqlənmiş, müasirlərinə, ədəbiyyata yeni gələn şairlərə qüvvətli təsir göstərmişdir. Onun həyatı və fəaliyyəti haqqında məlumat o qədər də çox deyil. Nəfi Ərzurum yaxınlığında, Həsənqalada dünyaya gəlib. Bir sıra tədqiqatçıların yazdığına görə əsil adı Ömərdir. Babasının adının Əhməd bəy olduğu da bildirilir.

Ümumtürk məcrasındakı ədəbi inkişaf XVIII əsrdə də davam etdirilib. Yeni şairlər nəslə fəaliyyətə başlayıb. Türk coğrafiyasında İran ədəbi inkişafda da nüfuzunu itirib. Keçmiş türk ədəbiyyatı artıq müstəqilləşməyə doğru gedib, etnik-mədəni ünsürlər önə çıxıb. Yəni ümumtürk ədəbiyyatının ayrı-ayrı qolları müstəqilləşib, bu məcrada Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı meydana çıxıb. Məsələn, M.P.Vaqif və müasirlərinin yaradıcılığında mövzu artıq Azərbaycan həyatı, məişəti ilə bağlı idi. Təkcə qoşma janrında deyil, qəzəl, qəsidə yaradıcılığında da bu proses davam edirdi. Türk ədəbiyyatında Nedim, Azərbaycan ədəbiyyatında M.P.Vaqif bir çox klassik romantik sənətkarlarımızda təsadüf edilməyən heca vəzninə müraciət olunub. İkisi şifahi xalq ədəbiyyatı üslubunda yazan şairlərin sayı artıb. Xalq ədəbiyyatının, xalq zövqünün ifadəsinə daha çox üstünlük verilib. Kifayət qədər məhdud, o dövr üçün o qədər də xarakterik olmayan bu ədəbi hadisə növbəti yüzillikdə həm Osmanlı, həm də azəri ədəbiyyatında daha kütləvi hal alıb.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli poeziyada ərəb-fars təsiri nisbətən zəifləməyə başlamışdır. Xüsusən M.P.Vaqif Azəri ləhcəsinin gözəlliyini, sərbəstliyini, ifadə imkanlarını hiss edərək artıq bu dildən istifadə etməyə üstünlük vermişdir. İstər dildə, istərsə də mövzuda sərbəstləşmə, milliləşmə, sadəliyə meyil Azərbaycan şeirinin fars şeirindən fərqli olduğunu təsdiq edirdi. Fars ədəbiyyatının klassik mövzuları artıq dəbdən düşür, Azərbaycan şairləri məsnəvi mövzularını artıq milli həyatdan almağa başlayırdı.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şairləri nəzmin müxtəlif növlərinə müraciət edir, qəzəl, qəsidə, müxəmməs və sair janrlarda əsərlər yazır, çağdaş ədəbi düşüncədən çıxış

edir, yenilik, müasirlik mövqeyində dayanırdılar. XIX əsrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan şairləri Razi, Dilsuz, Qumri və başqaları nə qədər istedadlı olsalar da, istifadə etdikləri klassik nəzm şəkillərini irəli apara bilmədilər.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində klassik Azərbaycan şeiri öz cazibəsini zəiflətməmiş, tamamilə tükənmiş vəziyyətə gəlmişdir. M.Ş.Vazeh, A.Bakıxanov, Razi, Dilsuz, Qumri kimi istedadlı sənətkarlar nə qədər cəhd etsələr də, klassik şeir formasını qoruyub saxlama bilməmişlər. Demək olar ki, Divan şeirinin ənənələri getdikcə zəifləmiş, öz mövcudluğunu davam etdirmək imkanları tükənmişdir. Bu şəraitdə təqlidçilik, bayağılıq kimi sənətdə məqbul görülməyən faktorlar özünü göstərməyə başlamışdır. Bu həqiqəti isə ilk dəfə böyük ölçüdə M.F.Axundzadə dərk etmiş və mövcud imkanlar çərçivəsində milli ədəbiyyatın istiqamətini dəyişmişdir.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropadan gələn fikir axınları dini düşüncə və duyğu aləminə də təsirini göstərməyə başladı. Fəlsəfi fikirlərin, rasionalist, peritivist və materialist cərəyanların dağınıq da olsa, təsirləri bəzi türk xalqlarının bir qismində dini əqidələrin sarsıtmasına yol açdı. Hətta qaynaqları və təsirləri bu gün üçün də bilinməyən pessimizm kimi fikir axınları yayılmağa başladı. Bəzi sənətkarların bunun təsiri altına düşməsi heç kəsə sirr deyil. Avropadan Asiyaya gələn fəlsəfi fikir axınları Azərbaycanda da təsirsiz qalmırdı. Xüsusən Qafqaz Cənubunun mərkəzi olan Tiflisdə xeyli miqdarda Avropa alimləri, səyyahları, yazıçıları toplaşmışdı ki, bu prosesdə onların mühüm rol oynadığı şübhəsizdir. Xüsusən M.F.Axundzadənin islam dininə münasibətində və bəzi mübahisəli fikirlərində bu faktor az rol oynamırdı.

Türkiyədə bu cür islam dinindən sapmalar Tənzimat dövründə İbrahim Şünasinin yaradıcılığında da özünü göstərmiş. Hələ bundan xeyli əvvəl Tənzimat hərəkatını görmədən vəfat edən türk dövlət adamı olan Akif Paşanın (1787-1845) «Adəmi qəsidəsi»nin dili və estetik sistemi klassik romantik yaradıcılığa bağlı olmaqla yanaşı, qüvvətli bir ehtirasla faniyyətin və bədbinliyin fəlsəfəsinə əsaslanmışdı.

Əsərdəki cənnəti rədd etməyin bəlkə də təsəvvüf ənənələri ilə bağlı olduğunu düşünsək də, tanrının varlığında yox olmağa imkan verməyən islami ənənələrə yad olan bir münasibət görünməkdədir. Akif Paşanın klassik türk ədəbiyyatında başqa bir örnəyi görünməyən bu əsəri sonralar Ziya Paşanın, Əbdülhəq Hamidin, Mehmet Akifin yaradıcılığında aşkar görünür.

İbrahim Şünasi yaradıcılığına gəldikdə, onun yaradıcılığında ənənədən fərqli mövqe nümayiş etdirən şeirlər toplusu olan «Müntəxəbatı-Eşar» (1862) əsərində dini tənqid yer almışdı. İbrahim Şünasi bu divançəsində nə yazmadığı kimi, İslam peyğəmbərindən də bəhs etməyib.

Ancaq «Adəm qəsidəsinin» müəllifi Akif Paşada rast gəldiyimiz inanc böhranı İbrahim Şünasidə yoxdur. Ziya Paşa şeirlərinin birində deyirdi:

Sübhane mən tahayyerə fisunihil-ukül,

Sübhane men bi-kudrketivi ya cürül-fühul.

(İzahı belədir: Yaratdıqları ilə ağılları heyran edən, qüdrətiylə ən güclüləri aciz buraxan Allaha tənqid edirəm) Ziya Paşanın bu düşüncələri və ya buna bənzər fikirləri öz dövrünün şairlərindən heç birində görünür. Ancaq yarım əsr sonra islama qarşı bu cür münasibəti Mehmet Akifin yaradıcılığında müşahidə edirik.

Dinə münasibətdə ənənəvi mövqedən kənara çıxma halları Əbdülhəq Hamidin əsərlərində də təkrar olunur. Hamid daha sox duyğularının və sərbəst ilhamının idarə etdiyi bir sənətkardır. Şair həyat, ölüm və qədər qarşısında Ziya Paşadan daha sürətli psixoloji məqamları, həyatının böyük fəlakət qarşısında olduğunu öz əsərlərində ifadə etmişdir. «Məqbər» (1885) əsəri bunu bir daha sübut etdi. Bu əsər Əbdülhəq Hamidin metafizik böhran keçirdiyinin açıq təzahürüdür. Poemada tərəddüd, şübhə, üsyan və təvəkkül fəlsəfəsi, psixoloji bir böhranın təzahürləri dərhal nəzərə çarpır. Hamid bu əsərində müntəzəm olaraq suallar yağdırmaqdan, ancaq heç bir cavab olmayan, ancaq metafizik məsələləri və inanc qapılarını dağıtmaqdan belə çəkinmir. Aşağıdakı misralarda öz-özünü qəhr edən, Tanrıya üz tutub suallar verən bir sənətkar deyir:

*Verdin bana böylə bir müsibət
Etdin beni düşmeni mühabbet.
Ya bir kulu sevmiyormusan sen?
Ya böylə ölüm deyilmi erkən?*

«Tənzima»ın XIX əsrin sonuna qədər davam etdiyi aydındır. XX əsrin bütün münafişələrinə rəğmən, həmin dövrü «Avropa XX əsri» kimi səciyyələndirmək olar. Türkiyədə məşrutə hərəkatından sonra fikir axınlarının hamısı Qərbdən gəlirdi. Şübhəsiz ki, yeni əsrin ilk onilliyində Türk ədəbiyyatında olduğu kimi, mətbuatında da bir süstlük müşahidə olunurdu. Senzuranın ciddiliyi, yazıçılar üzərinə olan psixoloji başqılar belə vəziyyətin yaranmasına imkan vermişdi. Bu səbəblərdən 1901-1908-ci illərdə ədəbi fikirdə bir durğunluq yaranmışdı.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq Avropa ölkələrində türklərin sayı artmağa başladı. Avropadakı qaynar siyasi həyatın təsiri ilə İzmir, Selanik, Şam, Qahirə bölgələrində siyasi fəallıq artmağa başladı. 1908-ci ildən isə kütləvi xarakter aldı. Hürriyyət, müsavət, ədalət, istiqlal kimi şüarlarla bəzədilən bayraqlar küçələri doldurdu. Türkiyə yaxın tarixinin ən hür, mətbuat isə sərbəst bir dövrünə girdi. Yayım orqanlarının sayı az bir müddətdə iki yüzü keçdi. Senzura rəsmən olmasa da, praktik olaraq aradan qaldırıldı.

Ancaq bu hədsiz sərbəstlik və hürriyyət uzun müddət davam etmədi. İttihad və tərəqqi hökuməti tərəfindən müəyyən təzyiqlər, məhkəmələr, sürgünlər gəldi. «Əbdülhəmid dövrünü aramaq» bəhanəsiylə başlayan bu təzyiqlər bir müddət davam etdi.

İkinci məşrutə sonrası fəlsəfi deyil, daha çox sosial və siyasi planda meydana çıxan fikir qrupları baş verən təzyiqlərə təkpi şəklində yaranmışdı. Əmələ gələn bu fikir axınları avropaçılıq, osmanlıçılıq, türkçülük və islamçılıq formalarında özünü göstərirdi. Avropaçılıq cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edən bir bütöv, böyük bir hərəkat kimi qəbul olunurdu. Cümhuriyyət dönəmində də Avropalaşmaq hərəkatı davam edirdi.

Osmanlıçılıq anlayışının Türkiyənin siyasi tarixinə nə vaxtdan girdiyi dəqiq bilinmir. Avropada başlayan, Osmanlı torpaqlarına keçməsindən ehtiyat edilən millətçilik axınlarına qarşı osmanlıçılıq bir sipər kimi meydana çıxmışdır. Bu məsələyə ilk dəfə münasibət bildirən və onu izah edən Yusif Akçura «Üç tərzə siyasət» əsərində osmanlıçılığın İkinci Mehmetin hakimiyyətdə olduğu illərdə meydana çıxdığını bildirirdi. Ancaq Balkan savaşlarından sonra osmanlıçılıq anlayışını davam etdirməyə lüzum qalmadı.

İkinci məşrutədən sonra üzə çıxan Türkçülük hərəkatı öz başlanğıcını 40 il əvvəldən Mustafa Cəlaləddin və Əhməd Vetik paşalarla Əli Süavinin elmi əsərlərindən götürüb. Bu əsərlərdə osmanlı əvəzinə türkçülükdən bəhs olunurdu. Türkçülük təkə Türkiyə ərazisində yaşayan toplum deyil, İranda, Qafqazda və Rusiyada yaşayan türkləri də əhatə edirdi. Cövdət Paşa (1822-1895), Şəmsəddin Sami (1850-1904), Bursalı Mehmed Tahir (1861-1925) kimi mütəfəkkirlər öz əsərlərində bu anlayışın mahiyyətini izah edirdilər. Təşkilatlanması isə «Türk dərənəyi», «Türk ocağı», «Türk yurdu» kimi dərənək və dərgilərdə həyata keçirilirdi. «İttihad və tərəqqi» cəmiyyəti də bunu təqib edirdi.

Bu hərəkatın siyasi əsaslarını Ziya Göyalp hazırlamışdı. M.Ə.Yurdaql (1868-1944), Müftioğlu Əhməd Hikmət (1870-1927), Yusif Akçura (1876-1935), Həmdullah Subhi (Tanrıövər) (1885-1966) kimi elm adamları, Ömər Seyfəddin (1884-1929), Əli Canib (Yöntəm, 1887-1967) və Fuad Köprülüzadə kimi yazıçı və ədəbiyyatşünaslar ədəbi zəminini hazırlamışdı.

Türkçülük slavyan millətçiliyinə qarşı təkpi olaraq yaranmış, Osmanlı yerinə yeni bir anlayış, geniş bir tarix və coğrafiya anlayışı kimi ortaya çıxmışdı. Bu bütün türk irqini içinə alan dövlətçilik anlayışı mənasına gəlirdi.

«Türkçülüyn əsasları» mədəniyyət, əxlaq və sosial düzəndə bir çox milli mətləbləri izah edirdi. Türkçülük ideologiyası Türk ocaqlarının 1931-ci ildə bağlanmasına qədər cümhuriyyətin yeri rəsmi görüşü kimi fəaliyyət göstərmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra nisbi bir

sərbəstlik qazanan fikir cərəyanları sırasında özünə yer tapan millətçilik hərəkatı – “Türkləşmək, Müasirləşmək, İslamlaşmaq” forması yenidən gündəmə gəlmişdir.

Türkçülük kimi islamçılıq da İkinci Məşrutiyətdən sonra daha da inkişaf edən, əvvəli XIX əsrin ortalarından başlayan bir fikir və siyasi axındır. İslamçılıq hərəkatı ilk mərhələdə bu sözün əsil anlamında lazımınca istifadə olunmamış, sonralar Türkçülüyə analogi olaraq sistemləşdirilmişdir. Bunun yerinə 1870-ci ildən «İttihadi-islam» kəlməsi işlənmişdir. Həmin illərdə islamçılıq Namiq Kamalın, Əhməd Midhət Əfəndinin və başqalarının yaradıcılığında özünü göstərmişdir. Bir qədər sonra isə avropalaşmaq və türkçüləşmək anlamına qarşı qoyulmuşdur. Mehmet Akif (1873-1936), Əhməd Naim (1872-1934), Musa Kazım (1858-1920), Mustafa Səbri (1869-1954), İsmayıl Həqqinin (1868-1946) əsərləri bunu bir daha təsdiq edir.

Siyasi Tənzimat ilə ədəbiyyatda avropalaşmanın başlanğıcı arasında 20 ilə qədər bir məsafə var. Belə ki, siyasi Tənzimatın nə vaxt başa çatdığı da mübahisəlidir. Birinci Məşrutiyətin (1876) və ya İkinci Məşrutiyətin (1908) elanı kimi yeni siyasi hadisələrə bağlanaraq 37, yaxud 69 illik bir Tənzimat dövrünün varlığını qəbul edən tarixlər var. Hətta Tənzimat ədəbiyyatı adı belə çox sonralar milli ədəbiyyat dönəmi yazıçılarının tərəfindən işlənmişdir.

Ədəbiyyat tarixlərində Tənzimat ədəbiyyatı 1859-cü ildən başlayıb, «Sərvəti fünün» (1896) qurulduğu vaxtla tamamlanır. Əvvəlcə «Şünası məktəbi ədəbiyyatı», daha sonralar «Ədəbiyyati-Cədidə», nəhayət, «Şünası-Ziya Paşa – Namiq Kamal» qrupu olaraq tanınmışdır. Tənzimat ədəbiyyatının birinci mərhələsinin II Əbdülhəmidin taxta çıxması (1876), birinci Məşrutiyətin elan olunması (1876), Məclisi Məhbusanın açılışı (1877) kimi bir-birinə yaxın hadisələrin baş verdiyi tarixlərdə sona çatdığı hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. Aydın olur ki, ədəbiyyatı dövrlərə ayıran ölçülər də yenə siyasi hadisələrə işarə edir. Yalnız Əhməd Hadi Tanpınar «Məqbər»in yayım tarixini (1885) Tənzimatın ilk mərhələsinin sona çatması kimi dəyərləndirir. Şünası-Ziya Paşa-Namiq Kamal ədəbi məktəbinin ən önəmli özəlliyi siyasi-sosial bir hərəkatı təmsil etməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, II c, Bakı: Elm, 2007, 632 s.
2. Həbibbəyli İ. Anadilli ədəbiyyat epoxası. “525-ci qəzet”, 11 dekabr, 2017.
3. Rüstəmov A. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl. Bakı: Elm, 1990.
4. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1965, 476 s.
5. Əkrəm C. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı: Elm, 1977.

РЕЗЮМЕ

ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ В ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Мустафаев М.Б.

Ключевые слова: *тюркское мышление, Ахмед Ясеви, персидская литература, литература тасаввуфа, Хатемоглу*

Тюркское художественное мышление имеет древние и богатые литературные традиции. Тюркская литература, возникшая до принятия исламской религии, после того, как вошла в единое литературное пространство, попала под влияние персидской литературы. Эта литература, существовавшая в форме персидской литературы, состояла из слога *аруз*. В Анadolу, в Румели, а также на географических территориях, где проживали азербайджанцы, вокруг тюркских шейхов собрались народные массы, широко распространилась народная речь. В статье исследуются различные источники тюркской литературы, литература тасаввуфа и творчество таких его представителей как Гасаноглу, Ахмет Йесеви, Ахмет Фаик.

SUMMARY
THE FACTOR OF NATIONAL THINKING IN TURKIC LITERATURE
Mustafayev M.B.

Key words: *Turkic thinking, Ahmed Yasevi, Persian literature, tasawwuf literature, Hatemoglu*

Turkic artistic thinking has an ancient and rich literary tradition. Turkic literature, which arose before the adoption of the Islamic religion, after entering a single literary space, came under the influence of Persian literature. This literature, written in the form of Persian literature, consisted of the syllable *aruz*. In Anadolu, in Rumeli, as well as in the geographical territories where the Azeri Turks, the masses gathered around the Turkic sheikhs, the folk speech was widely spread.

In the article, various sources of Turkic literature, the literature of tasawwuf and the work of such representatives as Hasanoglu, Ahmet Yesevi, Ahmet Faik have been studied.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.10.2020
	Son variant	14.12.2020